

ДИНАМІКА ЧИСЕЛЬНОСТІ ТА СКЛАДУ ПІДПРИЄМНИЦЬКИХ ВЕРСТВ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ У 1920-х - НА ПОЧАТКУ 1930-х рр.

Необхідність дослідження цього питання викликана тим, що прошарок населення, який впродовж означеного періоду був зайнятий підприємницькою діяльністю, залишається недостатньо вивченим. Безперечно, заповнити цю прогалину можливо лише шляхом запровадження до наукового обігу підсумків демографічних переписів. Упродовж обраного автором хронологічного інтервалу було проведено чотири такі облікові операції: Всесоюзні переписи населення 1920* та 1926 рр., міський перепис 1923 р. та Облік міської людності УСРР 1931 р. Проте донедавна деякі дослідники вважали, що програми переписів населення нечітко визначали соціальний стан різних верств підприємців (хазяї, що працюють тільки з членами сім'ї, хазяї-одинаки, члени сім'ї, що допомагають у занятті), у зв'язку з чим ці дані не використовувались для визначення параметрів соціально-класової структури суспільства¹. Інші вчені менш категоричні у своїх висновках: “У переписах, що проводилися протягом 20-х рр., статистичний матеріал систематизовано за соціальними категоріями, які не завжди співпадають з класовою структурою суспільства, хоча й відображають її”². Такі пояснення є цілком природними з огляду на догматизм стратифікації радянського суспільства в історіографії за формулою “два класи - один прошарок”. Зрозуміло, що приватний підприємець, так би мовити, не вписувався в цю схему. Однак актуальність проблеми проявилася ще в 20-ті рр. Увага тогочасних дослідників була зосереджена на визначенні ролі приватного капіталу та непманської буржуазії в економіці за часів непу - було показано їх питому вагу в соціальній структурі, характер діяльності та межі її допущення в промисловості та торгівлі³. Зроблені авторами висновки, зокрема, про другорядність приватного капіталу в економічній системі на всіх етапах непу, не втратили актуальності й дотепер. Але згодом вивчення проблеми набуло відтінку політичної заангажованості, а його масштаби зведено до мінімуму. Так, наприкінці 70-х рр. один з історіографів констатував: “Питання про усунення з соціальної структури радянського суспільства залишків міської буржуазії залишається найменш висвітленим”⁴. Така тенденція збереглася і впродовж наступного десятиріччя, зокрема Ф. Г. Турченко дійшов висновку, що в українській радянській історіографії питання про ліквідацію експлуататорських класів декларується в загальному вигляді і на цю тему не створено жодної роботи⁵. Проаналізувавши джерельні можливості матеріалів демографічних переписів, ми дійшли висновку, що до буржуазії (в класичному розумінні поняття, тобто соціальної групи, що є власником засобів виробництва і використовує найману працю) слід відносити лише тих хазяїв, ведення господарства яких вимагало використання найманої робочої сили. Проте, на наш погляд, суто капіталістичний характер способу придбання засобів до існування був властивий і групі рантє (за переписами “рент'єри”), які були віднесені до категорії “інші самодіяльні”. Більше того, виокремлення цих соціальних груп дозволяє встановити

співвідношення між активною та пасивною частинами буржуазії. Отже, до категорії “хазяї з найманими робітниками”, яка здебільшого представляла торговельну та промислову буржуазію міста, належали більш-менш крупні, зрозуміло, не в дореволюційному розумінні слова, підприємці: власники заводів та фабрик, підприємств легкої, переробної, харчової та інших галузей промисловості, підрядчики будівельних робіт, хазяї закладів трактирного промислу, особи, що утримували приватні навчальні заклади тощо⁶. За міським переписом 1923 р., їх чисельність була дуже незначною - 7,4 тис. осіб (серед самодіяльного населення вони склали менше половини відсотка)⁷. Характер діяльності групи рантє, як і підприємницької буржуазії, відрізнявся від дореволюційного, оскільки націоналізація великої промисловості ліквідувала прошарок осіб, які жили на проценти від наданих ними в позику грошових капіталів або на прибутки від цінних паперів (акцій, облігацій тощо). Проте в період непу на Україні було чимало городян, які жили на прибутки від здачі у найм житлових приміщень та спекулятивної торгівлі. Саме цих осіб і було віднесено до категорії “рент’ери”. Більшість з них (87%) були власниками будинків. Загалом же, якщо порівнювати чисельність цих груп міської буржуазії, виявляється, що пасивна її частина майже втричі перевищувала активну, підприємницьку⁸. Це пояснюється двома факторами. По-перше, проведена в повному обсязі націоналізація великої промисловості (на відміну від дрібної) ліквідувала прошарок власників великих промислових підприємств. По-друге, рівень розвитку ринкових відносин, очевидно, призводив до вкладання приватного капіталу не в сферу розширення виробництва, а в нерухомість. У загальній структурі населення питома вага буржуазії була невисокою - 1,4%. На думку вчених, таке становище непманської буржуазії деякою мірою зумовлене особливостями її генезису: в основному вона складалася з осіб, які до революції не займалися підприємницькою діяльністю і були вихідцями з дрібнобуржуазних прошарків⁹. Досить численною на тоді (9,1% самодіяльних) була соціальна група “хазяї, що працюють тільки з членами сім’ї”, яку ми умовно відносимо до дрібнобуржуазних верств міського населення, розуміючи під цим поняттям приватно-капіталістичний елемент, який вів господарство без застосування найманої робочої сили. До цієї категорії належали власники кустарно-ремісничих підприємств, закладів торгівлі та сільськогосподарські виробники. Саме остання група складала переважну більшість - 88%. Впритул прилеглою до даної категорії самостійних виробників за своєю соціальною природою була група “члени сім’ї, що допомагають в занятті”. На березень 1923 р. її питома вага серед самодіяльного населення міст України складала 16%, а 92,8% трудової діяльності “членів сім’ї, що допомагають в занятті”, концентрувалось у сільському господарстві¹⁰. У підсумку, якщо врахувати хазяїв, які не використовували найманої праці, та допомагаючих їм членів родини, дрібнобуржуазні верстви міського населення склали чверть самодіяльних громадян. Водночас їх економічна діяльність зосереджувалась поза сферою промислового виробництва - у сільському господарстві. Очевидно, в тому, що склалась така ситуація, крім іншого, відіграла роль недосконалості критерію віднесення населених пунктів до категорії міст, згідно з яким населення міст більш ніж наполовину повинно було мати заняття поза сільським господарством (тобто 49% самодіяльного населення могло бути зайнято саме в цій галузі). Наступною категорією дрібних власників міста були “хазяї-одинаки”, які представляли найнижчий за майновим становищем прошарок цієї верстви. Незважаючи на підвищену соціальну мобільність цього прошарку, представ-

ники якого могли перейти як до більш заможних верств населення, так і поповнити лави робітників чи безробітних, це були самостійні хазяї - механіки, слюсарі, кравці, чоботарі, візники та інші. Вони становили 14% самодіяльних (267 тис. осіб), а їх економічна діяльність була пов'язана в основному з кустарно-ремісничою промисловістю (29%), сільським господарством (28%) та торгівлею (25%)¹¹. Отже, підприємницькі верстви в українському місті на момент проведення міського перепису 1923 р. сумарно склали 2/5 самодіяльних громадян. Проте за цим значним показником прихована велика соціальна неоднорідність категорії приватних власників. У перші роки непу серед них переважали господарі, які працювали з допомогою членів родини, і в абсолютній більшості були зайняті у сільському господарстві. Значну частку склали одноосібні кустарі, ремісники чи торговці. І, нарешті, спектр приватних підприємців доповнювався власниками промислових підприємств, найчастіше кустарно-ремісничого типу, та пасивною непманською буржуазією. Достатньо значний відсоток дрібних виробників у соціальній структурі міст пояснюється тим, що за умов непу держава надавала певну підтримку розвитку дрібного виробництва, про що свідчить і зростання чисельності всіх зайнятих у дрібній, кустарно-ремісничій промисловості протягом першої половини 20-х рр. Результати подальшої активізації дрібнотоварного виробництва, що призвели до диференціації в середовищі приватних підприємців, зафіксовані підсумками перепису 1926 р. При незначному абсолютному скороченні (на 16,9 тис. осіб) частка “хазяїв” усіх рівнів серед самодіяльного населення знизилася від 23,5% у 1923 р. до 17,6% у 1926 р. Проте динамічні показники для різних груп підприємців суттєво відрізнялися (таблиця 1).

Таблиця 1. Галузева зайнятість приватних підприємців у 1923-1926 рр.*

Галузі праці	Хазяї з найманими робітниками			Хазяї, що працюють тільки з членами сім'ї			Хазяї-одинаки		
	1923	1926	Темп приросту	1923	1926	Темп приросту	1923	1926	Темп приросту
Сільське господарство	1317	3551	169,1	1537 88	1296 08	-15,7	7439 7	20185	-71,9
Фабрично-заводська промисловість	357	297	-16,8	-	-	x	-	-	x
Кустарно-ремісничя промисловість	3675	1031 1	180,6	9285	2851 4	207,1	7758 1	12662 8	63,2
Будівництво	128	92	-28,1	-	1853	x	5779	16047	177,7
Транспорт	173	405	134,1	576	2300	299,3	1031 1	18053	75,1
Торгівля	1269	2988	135,5	9222	1370 3	48,6	6800 3	56992	-16,2
Інші галузі	492	98	-80,1	2109	369	-82,5	3291 8	2477	-92,5
Разом	7411	1774 2	139,4	1749 80	1763 47	0,8	2689 89	24038 2	-10,6

* Складено та розраховано автором за: Труды ЦСУ. - Т. XX. - Ч. 3. - Вып. 1. - С. 388-391.

Як видно з наведених даних, кількість хазяїв з найманими робітниками за той же період зросла у 2,4 раза, а їх питома вага серед осіб, що мали власне джерело засобів до існування, майже подвоїлася. Стабільністю загальної чисельності характеризувалася група хазяїв, що використовували працю лише членів своєї родини. Кількість хазяїв-одинаків в абсолютному обчисленні скоротилась на 28,6 тис. осіб, а їх частка серед самодіяльного населення - з 14% до 9,7%. Зрозуміти якісний бік процесу в цілому дозволяє аналіз даних про динаміку галузевої зайнятості цих соціальних категорій. Як відомо, "підприємці-непмани" розглядалися державою як експлуаторський, чужий соціалізовмі елемент старої капіталістичної формації, що не повинен відігравати великої ролі в економіці країни і підлягав лише використанню в інтересах соціалістичного будівництва та повному викориненню, ліквідації. Така жорстка державна політика знаходила підтримку серед населення, яке було не задоволене "відродженням буржуазії" в той час, коли народне господарство ще не було відбудоване. За таких умов передусім деформувалась сфера застосування капіталу. Насамперед зменшилась чисельність власників підприємств фабрично-заводського типу та підрядчиків будівельних робіт, тобто активної буржуазії. Очевидно, далися взнаки як недовіра до влади і пов'язане з цим небажання вкладати кошти у велике виробництво, так і прагнення якомога швидше отримати прибуток і в той же час уникнути оподаткування. Тому основна частка приватного капіталу зосередилась у кустарно-ремісничій промисловості й торгівлі, тобто у тих сферах, які найскладніше регулювати та контролювати. Як видно з наведеної таблиці, кількість хазяїв з найманими робітниками у першій з названих галузей у 1923-1926 рр. зросла у 2,8 раза, а в останній - в 2,4 раза. Саме в них на середину 20-х рр. концентрувалося 3/4 всіх підприємців, що використовували найману працю. Серед господарів, що працювали тільки з членами сім'ї, найстрімкіше зростала чисельність зайнятих на транспорті та в кустарно-ремісничій промисловості, незважаючи на те, що їх галузева спеціалізація не змінилася - 3/4 були зайняті у сільському господарстві (хоча і при деякому скороченні в абсолютному обчисленні). Натомість значних перегруповань за галузями праці зазнали одинаки. Так, їх кількість у сільському господарстві зменшилася більше ніж на 50 тис., в "інших галузях" - на 30,4 тис., у торгівлі - на 7,4 тис., але зросла на 5 тис. у будівництві, на 8 тис. в галузі "інші види транспорту", на 32,6 тис. у кустарно-ремісничій промисловості. Цікаво, що саме хазяї-одинаки на середину 20-х рр. представляли приблизно 1/3 всіх зайнятих у торгівлі та на транспорті (крім залізничного), 45% у будівництві і переважали у дрібній, кустарній промисловості - 54,6%¹². Отже, по-перше, на середину 20-х рр. розвиток дрібнотоварного виробництва призвів до посилення позицій суто капіталістичних елементів, тобто таких, що при веденні власного господарства використовували найману працю. Жодна з інших соціальних груп не мала таких темпів приросту чисельності. Цей висновок підтверджується й авторитетними вченими, що використовували матеріали податкової статистики¹³. По-друге, стабільною залишалась чисельність аграрного населення міст, яке в основному було репрезентоване "господарями, що працювали тільки з членами сім'ї" та "членами сім'ї, що допомагають у занятті" (83% від чисельності представників названих соціальних категорій мали заняття у сільському господарстві, де вони склали 9/10 всіх зайнятих). Аналіз статистичних даних щодо хазяїв-одинаків говорить не тільки про високу соціальну, а й професійну мобільність даної групи. Скорочення чисельності найменш заможного прошарку дрібних власників свідчить, що, по-перше, вони

частково переходили до більш заможних верств; по-друге, розорялися в процесі майнової диференціації, втрачаючи статус самостійного господаря; і, нарешті, скорочення чисельності хазяїв-одинаків зумовлювалось і їх вступом до кооперативів. Проте, зазнавши скорочення як в абсолютному, так і у відносному (за питомою вагою) виразі серед самодіяльних громадян, одноосібні власники залишались найчисельнішими серед всіх хазяїв. Кустарі та ремісники офіційно проголошувались історично неперспективною верствою, єдиним виходом для якої є соціалістична кооперація. Підтримка та заохочення дрібного, кустарно-ремісничого виробництва у першій половині 20-х рр. були спрямовані на використання цього виробництва протягом короткого періоду з метою насичення ринку товарами першої необхідності. Вже з середини 20-х рр. кооперовані кустарі та ремісники розглядалися як нібито нові елементи соціалістичної структури, внаслідок чого розгорнулась широка робота по кооперації дрібних виробників. Найбільшого розмаху цей процес набув у другій половині 20-х рр., а перші його наслідки зафіксовано підсумковими матеріалами обліку міської людності УСРР 1931 р. Розробка підсумків цього обстеження передбачала виокремлення нетрудових груп та кооперованих й некооперованих серед трудових непролетарських груп¹⁴. На початок 30-х рр. чисельність трудових непролетарських груп, тобто осіб, що в своїй підприємницькій діяльності не використовували найманої праці, складала 272,1 тис. або 9,2% самодіяльних громадян, причому кооперовані серед них складали більшість - 54%. Загалом представників нетрудових груп за обліком нараховувалось 24 тис. або менше 1% самодіяльних громадян. Галузева зайнятість трудових непролетарських груп (55,5% у сільському господарстві та 37% у кустарно-ремісничій промисловості) наперед визначила особливості їх регіональної концентрації - майже на 9/10 вони мешкали в Києві, Одесі та "інших містах та міських селищах". Така полярність розселення представників даної категорії вплинула й на соціальну структуру міських поселень різних типів - якщо в індустріальних центрах трудові непролетарські групи не складали й 2% самодіяльних, то в "інших ... " - п'яту частину. Оскільки 4/5 чисельності нетрудових груп були зайняті в "інших галузях", точно встановити виробничу спеціалізацію приватного елемента ми можливості не маємо. Можемо лише констатувати, що, крім цього, 10% представників нетрудових груп зосереджувалось у торгівлі, близько 4% у сільському господарстві та ремісничо-кустарній промисловості, 1,6% в "інших видах транспорту"¹⁵. Подібне співвідношення характерне для нетрудових груп у міських поселеннях усіх без винятку категорій. Автори передмови до публікації підсумків обліку 1931 р. в даному розрізі виконали значну роботу по встановленню кола міст, де було проведено як перепис 1926 р., так і облік 1931 р. Кількість городян, що мешкали в цих поселеннях у 1931 р. (91,5%) дозволяє екстраполювати соціально-класові зрушення на все міське населення¹⁶. За більш ніж чотири роки між двома обстеженнями у кількісному складі індивідуальних господарів сталися значні зміни. Чисельність самодіяльних хазяїв, які не використовували найманої праці, від рівня 1926 р. склала 63,7%, а господарів з найманими робітниками зменшилась у 4,6 раза. Так, наприклад, кількість останніх у будівництві скоротилась в 1,7 раза, сільському господарстві - у 3,5, кустарно-ремісничій промисловості - у 11,4 раза. Облік 1931 р. подає цікаві дані щодо взаємозв'язку зростання одних соціальних категорій та скорочення інших: наприклад, якщо на кінець 1926 р. на 1000 робітників припадало 683,9 представника непролетарських трудових груп, то у 1931 р. - 201, а для нетрудових груп співвідношення становило відповідно

177,9 та 17,8¹⁷. Таким чином у 20-х - на початку 30-х рр. приватно-підприємницькі кола міста характеризувались значною різницею у соціальному становищі, про що свідчить їх винятково широкий спектр - від власників заводів до хазяїв-одинаків. Протягом 20-х рр. сумарно вони склали найчисельнішу групу самодіяльного населення. Проте частка суто капіталістичних елементів, або, як прийнято було їх називати, непманської буржуазії, була мізерною. Більшість приватних власників у містах була представлена самостійними хазяями, що вели господарство за допомогою тільки членів власної родини та "членами сім'ї, що допомагають в занятті", абсолютна більшість яких була зайнята у сільському господарстві. І, нарешті, найнижчий за майновим станом прошарок приватних власників склали одноосібні кустарі та ремісники. Неп призвів до значної активізації капіталістичних елементів - жодна з соціальних категорій серед міського населення не мала настільки значних темпів приросту. Водночас відбувся перерозподіл їх галузевої зайнятості. На середину 20-х рр. основними сферами, до яких спрямовувався приватний капітал, стали торгівля та кустарно-ремісничя промисловість, тобто ті галузі, діяльність яких державі було найскладніше контролювати та регулювати. Дрібнобуржуазні верстви - категорія господарів, що використовували тільки працю родичів, - протягом першої половини 20-х рр. характеризувались незмінністю як чисельності, так і концентрації трудової діяльності (в сільському господарстві). Натомість чисельність хазяїв-одинаків у процесі майнової диференціації зазнала скорочення. Для розуміння причин, що викликали зміни серед приватно-підприємницьких елементів міського населення, незамінними є дані проведеного одночасно з демографічним перепису міської промисловості 1923 р. Аналіз його матеріалів свідчить, що суто економічні важелі, які згодом обмежили функціонування приватного капіталу в економіці країни, було закладено ще при введенні непу. Відтак закономірним є той факт, що вже обліком 1931 р. зафіксовано майже повну ліквідацію приватно-капіталістичних (за характером придбання засобів до існування) верств населення. Безсумнівно, розширенню хронологічних меж дослідження динаміки чисельності та складу підприємницьких верств міського населення слугуватиме запровадження до наукового обігу підсумків переписів 30-х рр., і, насамперед, матеріалів Всесоюзних переписів населення 1937 та 1939 рр., що зберігаються в архівах Російської Федерації.

* Перший радянський демографічний перепис станом на 28 серпня 1920 р. проводився за умов громадянської війни, внаслідок чого було охоплено не всю територію УСРР (зовсім не переписано населення Волинської губернії, Олександрівського, Чигиринського та Черкаського повітів Кременчуцької губернії, Кобеляцького повіту Полтавської губернії і ряду волостей та населених пунктів в інших губерніях). Взагалі в УСРР не вдалось переписати понад 16% населення. Отже, ступінь репрезентативності підсумків даного обстеження унеможлиблює їх використання в контексті нашої статті.

Джерела та література:

1 Соколов А. К. Рабочий класс и революционные изменения в социальной структуре советского общества (1917-1930-е годы). - М., 1987. - С. 157.

2 Жиромская В. Б. Советский город в 1921-1925 гг.: Проблемы социальной структуры. - М., 1988. - С. 15.

3 Див., наприклад: Струмилин С. Г. О судьбах частного капитала в СССР // Плановое хозяйство. - 1929. - № 6; Копалкин В. М. Частная промышленность СССР. - М., 1929; Крон Ц. М. Частная торговля в СССР. - М., 1927; Мингулин И. Г. Пути развития частного капитала. - М.-Л., 1929; та ін.

- 4 Морозов Л. Ф. Вопросы борьбы с нэпманской буржуазией в советской историографии // Вопросы истории. - 1978. - № 4. - С. 116.
- 5 Турченко Ф. Г. Начало ликвидации класса буржуазии на Украине // Вопросы истории СССР. - Харьков, 1986. - Вып. 31. - С. 16.
- 6 Труды ЦСУ. - Т. XX. - Ч. 3. - Вып. 1. - С. 386.
- 7 Підраховано автором за: Там само. - С. 386, 387, 390, 391.
- 8 Підраховано автором за: Там само.
- 9 Жиромская В. Б. Советский город... - С. 56.
- 10 Підраховано автором за: Труды ЦСУ. - Т. XX. - Ч. 3. - Вып. 1. - С. 388-391.
- 11 Підраховано автором за: Там само. - С. 380-391.
- 12 Підраховано автором за: Труды ЦСУ. - Т. XX. - Ч. 3. - Вып. 1. - С. 386-391; Т. XXVIII. - С. 6.
- 13 Очерки развития социально-классовой структуры УССР 1917-1937 / Под ред. С. В. Кульчицкого. - К., 1987. - С. 206.
- 14 Підсумки обліку міської людності УСРР 1931 року. - Харків, 1933. - С. XI.
- 15 Там само. - С. XIII, XVIII-XIX, 2, 4,6, 10, 12, 24.
- 16 Там само. - С. XV.
- 17 Там само. - С. XVI.

